

www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308 - 2140

Research Article / Araştırma Makalesi

Antik Çağ Yunan Roma Uygarlığı'nda Atlı Araba Yarışları

Horse-drawn Chariot Races in the Ancient Greek Roman Civilization

Gülseren Mutlu*

Abstract: The history of ancient world sporting events and competitive games dates back to approximately 3000 BC. It is accepted by historians that these activities, reminiscent of today's sports, were held long before the 776 BC Ancient Greek Olympic Games. The ancient Greek aristocratic society wanted to make to determine the strongest and fastest horse they had fun with the support and enthusiasm of crowded community. When this desire was combined with the sense of belonging or being part of a whole, which exists in human nature, it turned into speed sports and races as a social gathering and an activity. Horse-drawn chariot races, which have remained popular throughout Antiquity, have been likened to today's Formula-1 races in terms of the excitement it brings and the risk factor that may result in deaths. The meaning of the horror and excitement of the races for the speed-loving Romans and the fierce struggle was important for the satisfaction of their sense of competition. The budget spent for the organisation and splendour of the arenas were also quite gigantic. Ancient sources have described the impact of Horse-drawn chariot races on society, the enthusiasm and excitement of the competition very well. Although, there is no clear information about where and how the chariot races were first held, the idea that the horse and chariot, which were used as chariot in 3000 BC, evolved into sports competitions in Daily life over time is a common opinion. As a matter of fact, while the Olympic Games and gladiatorial fights lost their former popularity in the Byzantine Period, horse-drawn chariot races maintained their importance.

Structured Abstract: The interest in ancient sports has increased even more with the prominence of sport in modern life. Horse-drawn chariot races, which have remained popular throughout Antiquity, have been likened to today's Formula-1 races in terms of the excitement it bring and the risk factor that may result in deaths. The horror and excitement felt in the races were especially emphasised by ancient writers. This situation is reflected in their literary Works as follows. In *Electra*, one of the literary Works of Sophocles, one of the most important tragedy writers of Ancient Greece, the excitement and enthusiasm created by horse-drawn chariot racing in society is described very well. In his work *Rerum Gestarum*, Ammianus Marcellinus, one of the classical writers of Rome, described that Roman society flocked to Horse-drawn chariot races before the sun rose and spent sleepless nights due to the discussions about the outcome of the race. In the work, it emphasised the social impact of Horse-drawn chariot races on Roman society very well.

Although there is no clear information about where and how Horse-drawn chariot races were first held, the idea that the horse and chariot, which were used as chariots in 3000 BC, evolved into sports competitions in Daily life over times is a common opinion. It is accepted by sports historians that the origins of Ancient Greek sports date back to the funeral games held for the war dead in the 2nd millennium BC or even

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Asst. Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Ancient History

ORCID 0000-0001-7434-2036

gmutlu@pau.edu.tr

Cite as/ Atıf: Mutlu, G. (2024). Antik Çağ Yunan Roma Uygarlığı'nda atlı araba yarışları. *Turkish Studies*, 19(1), 205-219. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.73322>

Received/Geliş: 01 November/Kasım 2023

Accepted/Kabul: 20 March/Mart 2024

Published/Yayın: 25 March/Mart 2024

Checked by plagiarism software

further back and that these races are related to war. It is also claimed that the Horse-drawn chariot races originated from the desire of Greek nobles to use the horse to represent their superior status. The earliest literary record of Horse-drawn chariot races is the aristocratic funeral games described in Homer's *Iliad*.

Although the importance given to horse and horse figures dates back to Mesopotamian Civilisation, horses in particular come to the fore with their military use. The military importance given to sports in Greek society was reinforced by the physical fitness developed through athletics, and as a factor supporting civic pride, sports ethics and discipline appear as an indispensable element. In addition, it is also claimed that the Horse-drawn chariot races originated from the Greek nobles' desire to represent their superior status by using the horse. Ancient Greek aristocratic society wanted to make to determine the strongest and fastest horse they owned entertaining with the support and enthusiasm of a crowded community. And when this desire was combined with the sense of belonging or being part of a whole, which is inherent in human nature, speed sports and races emerged as a social meeting and an activity in the sense of social interaction.

Horse races were traditionally held in an arena called a hippodrome. Rare remains of ancient Greek hippodromes include the sanctuary on Mount Lykaion in Arcadia. Unlike the monumental Roman arenas in Constantinople, Thessaloniki and elsewhere, the Greek hippodromes were built very simply. A flat area of land was chosen, cleared of all vegetation and surrounded by fences. In Greek Horse-drawn chariot races, besides valuable prizes, olive crowns and crowns from sacred trees were given as symbolic prizes. Sometimes monuments using marble were erected. In Rome, on the other hand, the victories obtained in the games were initially crowned with statues, but these practices were abandoned from the middle of the 4th century BC, the prizes were enlarged towards the end of the Republic, and exaggerated prizes were started to be given in competitions during the Roman Empire times.

In Greek civilisation, equestrian sports and horse breeding were considered an ancient and aristocratic pastime. In Rome, Horse-drawn chariot races became one of the means of entertainment for the whole society. Female figures were encountered among the sports spectators. In Roman society, some practices different from Greek society were encountered. While the grooms participating in the Homer's work were noble people, the people who drove in Roman horse races consisted of people with low social status in society, mostly slaves. In the Greek World, the victory of horses and athletes was recognised as personal prestige. In Rome, races were organised primarily for the pleasure of the spectators. There are also some differences in shape and form.

It can be said that the Romans gave more importance to Horse-drawn chariot races than the Greeks. Among all forms of spectacle in the Roman World, Horse-drawn chariot races were the most popular, oldest and long-lasting. Because the character of the Roman Empire after in the Hellenistic Period was reflected in the shows. Horse-drawn chariot races played an important role in shaping the political and social structure of Roman society. It can be said that while the society went out of Daily life and had fun through the races, they also realised their feelings such as competition and revenge, which they secretly wanted to do as a result of their struggles without swords, shields, armies. The Romans also recognised Horse-drawn chariot races as a ritual encounter for the sovereign. In the competition, the charioteer's inability to turn the turning point with his horse was associated with the existence of the state. As a matter of fact, in Roman culture, the charioteer was perceived as an image of victory and a symbol of happiness. The character of the Roman Empire was reflected in the shows. In ancient Rome, the relationship between the Empire and the sun in the context of the sun cult was reflected in the Circus Maximus.

Pausanias mentioned that many disasters occurred at the taraxippos (altar) just before the horses the turning post during the Horse-drawn chariot races. This situation was interpreted as being due to the speed of the race as well as the location of the altar since the Horse-drawn chariot races started with the sunrise. The long and tiring distance and sharp corners were also thought to be the cause. In most races, there was an accident per race. At the same time, the reality of the competitions, entertainment and feasts must have helped the society to renew itself after death, to recover psychologically and to gain strength for the future.

With the rise of Christianity in the Roman period, Ancient Greek sports and Olympics, which were seen as pagan practices, came to an end, while Horse-drawn chariot races were interestingly continued for centuries by the Christian Byzantine Empire.

Keywords: History, Ancient Times, Chariot, Racing, Greek, Roman.

Öz: Antik dünya spor karşılaşmaları ve rekabet oyunlarının tarihi yaklaşık MÖ 3000'lü yıllara uzanmaktadır. Günümüz sporlarını anımsatan bu aktivitelerin MÖ 776 Antik Yunan Olimpiyat oyunlarından çok önceleri yapıldığı tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Antik Yunan aristokrat toplumu sahip oldukları en güçlü ve en hızlı atı belirleme isteklerini kalabalık bir topluluğun desteği ve coşkusu ile eğlenceli hale getirmek istemiştir. Bu istek insan doğasında var olan, ait olma ya da bir bütünün parçası olma duygusuyla birleşince sosyal buluşma ve bir etkinlik olarak hız sporları ve yarışlara dönüşmüştür. Antik Çağlar boyunca popülerliğini korumuş olan atlı araba yarışları, ortaya koyduğu heyecan, ölümlerle sonuçlanabilecek risk faktörü bakımından günümüz Formula1 yarışlarına benzetilmiştir. Yarışlarda duyulan *dehşet* ve *heyecanın* hız tutkunu Romalılar için taşıdığı anlam ve yaşanan kıyasıya mücadele, rekabet duygularının tatmini için önemli olmuştur. Organizasyon için harcanan bütçe ve arenaların ihtişamı da oldukça devasadır. Antik kaynaklar atlı araba yarışlarının toplum üzerinde yarattığı etki, yarışmanın ortaya koyduğu coşku ve heyecanı çok güzel anlatmışlardır. Atlı araba yarışlarının ilk nerede ve ne şekilde yapıldığına dair net bilgiler olmasa da MÖ 3000'li yıllarda savaş arabası olarak kullanılan at ve arabanın zaman içerisinde gündelik yaşamda spor karşılaşmalarına evrilmiş olması düşüncesi yaygın görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Bizans Dönemin'de olimpiyat oyunları ve gladyatör dövüşleri eski popülerliğini kaybederken atlı araba yarışları önemini koruyarak devam ettirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Antik Çağ, Atlı Araba, Yarış, Yunan, Roma.

Giriş

Antik dünya spor karşılaşmaları ve rekabet oyunlarına, yaklaşık MÖ 3000'lü yıllarda tapınak ve mezar duvarlarındaki çizimlerde rastlanılmıştır. Günümüz sporlarını anımsatan bu fiziksel aktivitelerin MÖ 776 Antik Yunan Olimpiyat oyunlarından çok önceleri yapıldığı tarihçiler tarafından kabul edilmektedir (El-Shereef, 2020, s. 39). Antik Çağ sporuna olan ilgi, modern yaşamda sporun ön plana çıkması ile daha da artmıştır. Antik Çağlar boyunca popülerliğini korumuş olan atlı araba yarışları, ortaya koyduğu heyecan, ölümlerle sonuçlanabilecek risk faktörü bakımından günümüz Formula1 yarışlarına benzetilmiştir (Swadding, 1999, s. 81). Antik yazarlar tarafından yarışlarda duyulan *dehşet* ve *heyecan* özellikle vurgulanmıştır (Liviy., XLIV. 9. 4; Plin., VIII. 20. 53). Bu karşılaşmaların hız tutkunu Romalı seyirciler için taşıdığı anlam ve yaşanan kıyasıya mücadele, rekabet duygularının tatmini için önemli olmuştur. Organizasyon için harcanan bütçe ve arenaların ihtişamı da oldukça devasadır.

MÖ 5000-4000 yılları arasında at evcilleştirilip, ulaşım başta olmak üzere toplumsal hayatın birçok alanında gücünden ve hızından yararlanılmıştır (Gögebakan, 2017, ss. 107-108; Perold & Young, 2022, ss. 10-11). At ve araba figürleri savaş arabası olarak Mezopotamya sanatının en çok tekrarlanan örnekleri arasında yer almaktadır. Antik Mısır Amun Tapınağı duvarındaki XVIII. Sülaleler Dönemi firavununun atlı araba üzerinde ok fırlatırken çizimi, Mısır soyluları tarafından yapılan rekabetçi sporlar arasında da at ve arabanın bulunduğunu göstermektedir (Hoffmeier, 1976, s. 43; El-Sheereef, 2020, s. 40). Anadolu Uygarlıkları'ndan Hititler bayramlarda at yarışlarına benzeyen şenlikler düzenlemişlerdir. "Yarış atı" (pittiyawaš ANŞE.KUR.RA) ya da "dönme, tur yapma atı" (ANŞE.KUR.RA wahannaš, wehuwaš) olarak nitelendirilen atların daha çok eğitim ve terbiye amaçlı oldukları düşünülmüştür. AN. TAH.ŞUM^{SAR} Bayramının on birinci gününde at koşusuyla ilgili; "...*Ertesi gün mabeyinciler başı yılı hešta-evine getirir. Kral onun peşinden gider. Koşu atlarını (pittiyawaš ANŞE.KUR.RA^{MES}) yola çıkarır...*" (Ünal, 2016, ss. 276-277) denilmiştir. Kadeş Anlaşması metinlerinde savaş arabaları ve soylular birlikte zikredilmiştir (Winand, 2016, ss. 8-9). Hitit savaş arabalarında kişi sayısı araba sürücüsü, savaşçı ve savaşçıyı koruyan kişi olmak üzere toplamda üç iken, Mısır'da iki kişiden oluşmuştur (Feldman & Sauvage, 2010, ss. 80-83). Yunan Uygarlığı'nda ise hem dört atlı hem iki atlı araba yarışlarında bu sayı birdir (İmamoğlu, 2018, s. 180).

Hitit toplumunda at, özellikle kraliyet için önemli olmuştur. Toplumun ata verdiği önem kanunlarından anlaşılmaktadır. At çalmanın cezası ağırdır. Kral III. Hattuşili, Babil kralı

Kadashman-Enlil'den hediye olarak at talep etmiştir (Feldman & Sauvage, 2010, ss. 80-83). Hititler'den sonra Anadolu Uygarlıkları'ndan Phrygia ve Lydia devamında Pers Devletinde atlı arabaların yarış, avcılık gibi sportif faaliyetlerde kullanımına dair bilgiler yer almaktadır (Uçankuş, 1976, ss. 311-313; Summerer, 2007, s. 130-140). Ege'de mezar taşlarında iki tekerlekli atlar tarafından çekilen araba resimlerine MÖ 1500 yıllarından itibaren rastlanılmıştır (Thomas, 2017, s. 61). Anadolu'da Beycesultan'da atlı araba örneği önemli bir figürdür (Feldman & Sauvage, 2010, ss. 80-83). Afyon-Tatarlı Phryg tümülüsü ahşap mezar duvarlarında, üç tane çift atlı savaş arabası bulunmuştur. Atlar siyah, kırmızı ve kiremit renklerde resmedilmiştir. Resimlerde gem, dizgin, kırbaç, başlık görülmüş ve araba sürücüsünün kısa kollu ve kısa etekli bir elbise giydiği tespit edilmiştir (Uçankuş, 1976, ss. 311-313; Summerer, 2007, ss. 130-140). Ksenophon, Genç Kyros'un Pers kabileleri arasında at yarışı düzenlediğinden söz etmiştir (Xen., *Cyropaedia*. VIII. 3. 24-34). Herodot ise Kserkes'in en iyi atların Thessalia'da yetiştirildiğini duyduğu için kendi atlarıyla Thessalia atlarını yarıştırdığını bildirmiştir (Herodot., VII. 196).

MÖ 6. ve 5. yy'lara ait spor karşılaşmalarında Etrüskler kadın erkek, yaşlı genç bu sporları izlemişler ve festivallerinde at yarışları düzenlemişlerdir. Etrüsk soylularının cenazelerinde başlarda köle dövüşleri sahnelenirken zamanla atlı araba yarışları bu törenlerde yer almıştır. Soyluların mezar duvarlarına atlı yarış resimleri yapılmıştır (Gardiner, 1930, ss. 119-120). Etrüsk duvar resimlerinde en erken at figürlerine rastlanan *Tomba delle Olimpiadi*'de dört atlı araba ile ikinci arabadaki atlar yarışmaktadır. *Tomba del Maestro delle Olimpiadi* mezarının (MÖ 6. yy'ın sonunda ölen kişinin onuruna oynanan) at yarışı sahnesindeki atlar kırmızı ve maviye boyanmıştır (Yılmaz, 2012, s. 235). Roma toplumu için atın önemi sosyal yaşantılarına da yansımıştır. MÖ 1. yy'da Varro, *De Re Rustica* isimli eserinde savaşlarda ve atlı yarışlarda kullanılan atların yaşı, beslenmesi, bakımı gibi konuların önemine değinmiş, iyi bir atın özelliklerini sayarken "...uzuvları iyi orantılı, kafası küçük, gözleri siyah, burun delikleri iyi açılmış, kulaklar öne eğik, yelesi bol, dolgun göğüs, bacaklar düz simetrik, toynaklar sert olmalıdır..." demiştir. Ayrıca atların yaşı, yılın hangi zamanlarında ve nasıl beslenmeleri gerektiği, yedikleri çimen, saman ve hangi soydan geldikleri gibi ayrıntıların önemli olduğunu ifade etmiştir (Varro, *De Re Rustica*. II. VII. 200-210).

Atlı araba yarışlarının ilk nerede ve ne şekilde yapıldığına dair net bilgiler olmasa da MÖ 3000'li yıllarda savaş arabası olarak kullanılan at ve arabanın zaman içerisinde gündelik yaşamda spor karşılaşmalarına evrilmiş olması düşüncesi yaygın görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Spor tarihçileri tarafından Antik Yunan sporunun kökenlerinin MÖ 2. Binyıl savaşta ölenler için yapılan cenaze oyunlarına ya da daha gerilere dayandığı ve bu yarışların savaşla ilişkili olduğu kabul edilmektedir (Bell, 1989, ss. 18-21). Antik Yunan aristokrat toplumu sahip oldukları en güçlü ve en hızlı atı belirleme isteğini kalabalık bir topluluğun desteği ve coşkusu ile eğlenceli hale getirmek istemiştir. Bu istek insan doğasında var olan, ait olma ya da bir bütünü parçası olma duygusuyla birleşince sosyal buluşma ve bir etkinlik olarak hız sporları ve yarışlar planlanmıştır (Perold&Young, 2022, s. 11). Bunun yanı sıra yarışların Yunan soyluların atı kullanarak kendi üstün statülerini temsil etme arzularından kaynaklandığı düşünülmüştür (Mann-Scharff, 2020, s. 165). Atlı araba yarışlarının en eski edebi kaydı Homeros'un *İlyada* adlı eserinde aktarılan aristokratik cenaze oyunlarıdır (Bell, 1989, ss. 15-88; Ünal, 2016, ss. 276-277). Olimpiyatlara at yarışları ilk olarak binicilik sporu olarak tanıtılmıştır (Reed, 1996, s. 159; Swadding, 1999, s. 83). Olimpiyatlar gladyatör dövüşlerinin artan önemiyle birlikte resmi olarak yaygınlaşmıştır (Swadding, 1999, s. 83). Bizans Dönemi'ne gelindiğinde olimpiyat oyunları ve gladyatör dövüşleri eski popülerliğini kaybederken atlı araba yarışları önemini koruyarak devam ettirmiştir (Kyle, 1983, ss. 9-33). Konu üzerine literatürde antik şair ve yazarların yazılı eserleri karşımıza çıkarken cenaze törenlerinin çizildiği duvar resimleri, kabartmalar, pişmiş toprak figürler, vazolar, mozaikler, yazıtlar (CIL VI, ii, 8628, 10047-10080) ve sikkeler başlıca arkeolojik kaynakları oluşturmaktadır (Tonybee, 1948, s. 25).

Yunan Uygarlığı'nda Atlı Araba Yarışları

Antik Yunan mitolojisinde “*Kentauros*” yarı insan, yarı at bedenli yaratıktır. *Kheiron* at adamların en bilgini ve en iyisidir. Iksion'dan doğmadır. Efsaneye göre *Kheiron* dağlarda yaşar, Peleus'un oğlu Akhilleus'u *Kheiron* yetiştirir. Ona at yetiştirmesini, araba sürmesini, savaşmayı, kargı atmayı, güzel konuşmayı öğretmiştir. Yine Apollon'un oğlu Asklepios'a hekimlik sanatını öğreten doğanın sırlarını bilen, doğada yaşayan at adam *Kheiron*'dur (Erhat, 1972, ss. 20-170). Yine Yunan mitolojisinde *Xanthus*, *Skyphius*, *Arion* isimleriyle bilinen atlardan en ünlüsü olan *Pegasus*, kanatlı at olarak bilinir ve babası *Poseidon* annesi *Medusa*'dır. Troia Savaşı'nda Akhilleus'un arabasını çeken ölümsüz atlar ise *Baliós* ve *Ksanthós*'tur. *Ksanthós* Nehri yakınında anlatılan savaşta Akhilleus, iki dünya arasındaki sınır olan nehri kutsal atları ile geçmiştir (Milicevic-Bradac, 2003, ss. 379-383).

Antik Yunan toplumunda başta Zeus olmak üzere tanrıları onurlandırmak adına düzenledikleri spor şenlikleri olan olimpiyat oyunlarına katılmak isteyen sporcunun disiplini konusunda Epiktetos;

“...belirlenmiş zamanlarda spor disiplini ile size emredildiği şekilde egzersiz yapmalısınız. Her şeyi kuralına uygun bir şekilde yapınız. Yeme içme kurallarına dikkat etmeli, tatlılardan uzak durmalısınız. Soğuk su, şarap gibi zevki okşayan her şeyden uzaklaşmalı ...kendini bir doktora teslim eder gibi kayıtsız şartsız antrenörüne teslim edip müsabakalara girmelisin. Orada yaralanabilirsin, ayağın kırılabilir...uykusuz geceler geçirebilirsin, akrabalarından uzaklaşmalı ve bir dizi zahmete katlanmalısın. Ayrıca farklı insanlar doğa tarafından farklı yeteneklerle donatılmıştır, vücudunu iyi tanımalı ve yapacağın sporda ona göre seçim yapmalısın...” (Epic., XXIX). demiştir.

Antik Yunan toplumunda spor etiği ve disiplini oldukça önemlidir. Spora verilen önem, atletizmle geliştirilen fiziksel uygunluk, askeri hazırlık ve yurttaşlık gururunu pekiştiren bir etken olarak algılanmasıyla ilişkilidir. Atletizmin en önemli dallarından bir tanesi binicilik sporu olmuştur (Golden, 1997, ss. 327-344). Aeschines'in *Timarchus'a Karşı* isimli eserinde ise “...tıpkı bir at yarışındaki gibi geri adım atmasına izin verme...” (Aeschin., *Against Timarchus*. I. 176) şeklindeki ifadesinde, özellikle atlı yarışmalar esnasında her ne olursa olsun *vazgeçme, terk etme, bırakma* gibi eylemler vurgulanmıştır.

Elis bölgesindeki Olympia'da yapılan Olimpiyat oyunları en popüler festivallerindendir (Ünal, 2016, ss. 276-277). Atlı araba yarışları, Antik Yunan festivallerinin en eski karşılaşmalarından biridir. Olympia'da atlı araba yarışları festivalin ikinci günü bazı kaynaklara göre ise üçüncü gün yapılmaktadır (Gardiner, 1930, ss. 225-226; Mann & Scharff, 2020, s. 164). Olympia'da atlı araba yarışlarını izlemek için gelen seyircinin diğer sporlara oranla daha çok sayıda olduğu gözlemlenmiştir (Gardiner, 1930, ss. 225-226). Atlı araba yarışlarında dört attan oluşan takımlar *tethrippon* ve iki atlı takım *synoris* ismini almıştır. Bunların her ikisinde atlar taylar ve her yaştan atlar yer almıştır. Taylar için yaklaşık 4km diğer atlar için 13km'nin üstünde kulvarlar oluşturulmuştur (Swadding, 1999, s. 83). Dört atlı araba yarışları (*tethrippon*) MÖ 680 yıllarında olimpiyatlara dahil edilmiştir. At sırtında yarışlar ise MÖ 648'de olimpiyatlara tanıtılmıştır. MÖ 408'de iki atlı araba yarışları (*synoris*) tanıtılırken, iki taylı araba yarışları MÖ 268'lerde oyunlara girmiştir (Mann & Scharff, 2020, s. 164). Yarışların bu festivallerin önemli bir parçası olmasının birçok nedenlerinden bir tanesi, katılım sağlayan kişilerin toplumda daha az zengin olanlar ve evli olmayan kadınlar da dahil olmak üzere birçok kesimi kapsamasıdır (Golden, 1997, s. 331).

Antik Yunan toplumunda her ne kadar kadınların spora katılım oranları önemli ölçüde düşük olsa da, Arkaik Dönem'de (MÖ 800-500) olduğu gibi Klasik Dönem (MÖ 500-323) Yunan mitolojisinden ve günlük yaşamdan sahneler içeren vazo resimlerinde kadınlar, araba sürerken, ata binerken ya da spor benzeri faaliyetleri yaparken betimlenmişlerdir (Spears, 1984, ss. 39, 46). MÖ 2. yy'da birkaç kadın ismi araba yarışlarında *kadın kazanan* olarak listelenmiştir. Antik Yunan

Uygarlığı'nda Olimpiyat Oyunları arasında araba yarışlarının galibi olan kadınların yazıtları kadın sporları tarihi için önemli bir unsurdur. MÖ 396-392'de Sparta kralı Archidamus'un kızı Cynisca'nın ismi, araba yarışını kazanan atlara sahip olduğu Olympiai'da müzede bulunan bir heykel kaide üzerinde yazıtta yer almıştır. Bir başka yazıtta Spartalı Euryleonis'in araba yarışındaki zaferi anlatılmıştır (Spears, 1984, ss. 40-41). Spartalı Cynisca, Olimpiyat zaferini kazanan ilk kadındır. Ancak Antik Yunan geleneğinde henüz kadınların sürücü veya arabacı olarak katılmalarına izin verilmediğinden yalnız atların ve arabaların kendi adlarına yarışmasına izin verildiğinden araba sahibi olarak katılabiliştir (Mann & Scharff, 2020, s. 167). Roma İmparatorluğu'nun hakimiyeti (MÖ 200'den itibaren) Helenistik Dönem Olimpiyat Oyunlarını etkilediği için bu dönem kadın araba sürücüleri Olympia'da görülmüş ve yarışmalarda kazanan atlara sahip olmuşlardır. MÖ. 2. yy'da ise çok sayıda kadın ismi kazananlar arasında yer almıştır. *Megacles*, *Ariston* ve *Polycrates* bunlar arasındadır (Spears, 1984, ss. 41-45).

Bugün Mora yarımadasının adını aldığı efsane olarak bilinen *Pelos Efsanesi*'nde, adı geçen *Hippodameia*, at evcilleştiren kadın olarak geçmektedir. Elis bölgesinde Pisa kralı *Oinomaos*'ın çok güzel olan kızını babası ancak araba yarışlarında kendisini yenecek olan adama verecektir. Kızına talip olanları bir araba yarışmasına davet etmiştir. *Hippodameia* adaylar arasında *Pelos*'a aşık olmuştur ve yarışmayı kazanmasını sağlamıştır. Efsanenin bir diğer anlatımına göre de arabacı *Myrtilos*'la iş birliği yapan *Pelos*, yarışta kralı yenerek onun ölümüne neden olmuştur (Apollod., *Epit.* E. 2; Erhat, 1972, s. 145). Herodotos'un anlattığı bir başka olay ise, Kleisthenes *Agariste* adlı kızını Yunanistan'ın en seçkin en soylu kişisine vermek istemiştir. Bunun için de bir yarışma düzenleyeceğini duyurmuştur. Olimpiyat oyunlarında dört atlı araba yarışını kazanmasının ardından Olimpiyat törenlerinde yaptığı duyurusunda Yunan yurttaşlarının atmış gün içerisinde Sikyon'a gelmeleri gerektiğini bildirmiştir. Herodotos eserinde gelen gençlerin isimlerini tek tek vermiştir. İsimler arasında Alkamaion'un oğlu *Megakles*, Teissandros oğlu *Hippokleides* gibi soylular yer almaktadır. Anlatılan olayda kral, kızı için gelen adaylar arasında yarışmalar düzenlemek suretiyle seçimini yapmış ve kızını soylu bir aileye mensup *Megakles*'e vermeyi tercih etmiştir (Herod., VI. 122-129). Gerek Herodotos'un aktarımından gerekse efsanelerdeki diğer anlatımlardan atlı araba yarışlarının Yunan soyluları arasında sportif bir etkinlik olarak yapılmasının yanı sıra soylu ailelerin kızlarının eş seçiminde, atlı araba yarışları düzenledikleri ve ona göre tercihlerde buldukları anlaşılmaktadır.

Aynı zamanda atlı sporlar ve at yetiştiriciliği eski ve aristokrat bir eğlence olarak kabul edilmektedir (Eur., *Hel.* 386; Dem., *Against Midias.* 21. 145; Gardiner, 1930, s. 44; Swaddling, 1999, s. 89). Yarış atlarının masraflarının çok olması nedeniyle bu sporların en başından beri zenginlerin alanı olduğu kabul edilmiştir (Bell, 1989, s. 82). Özellikle Hellenistik Çağ'dan itibaren yarışlarda masraflar krallar veya zengin soylular tarafından karşılanmıştır. Delphi'den bir yazıtta yarışmalar başlamadan önce spor tesislerinde yapılması gereken inşaat işleri aktarılmıştır. Bunun yanı sıra Olimpiyat zaferini kazanmak için harcanacak para, Yunan soyluları için yatırımlarının karşılığında kazanacakları prestij ve şöhrete değer olarak algılanmıştır. Çünkü Yunan toplumunun gözünde Olympia'da dört atlı araba yarışını kazanmak bir insanın hayatında başarabileceği en büyük başarılarından biridir. Bu zafer aynı zamanda hükümdarların meşruiyetini kazanmasında da etkili olmuştur (Mann & Scharff, 2020, s. 166). Atina'nın soylularından olan Kallias, Olimpiyatlarda yarışmış, yan yana giden dört atlı araba yarışlarında ikincilik almıştır. Bir diğer Atina soylusu Alkmaion, at yetiştiriciliği yapmış, Olimpiyatlarda zaferler kazanmış bir kişidir. Sikyon tiranı Kleisthenes ile bağlantısı sonucu zenginliği ve ününü artırmış bir soyludur (Herod., VI. 122-129). Alcibiades, at yetiştirmesinin yanı sıra yarış arabalarının sayısı ile ün yapmış bir aristokrattır. Olimpiyatlara bizzat katılıp birincilik ikincilik gibi zaferler almıştır (Isoc., XVI. 34). Alcibiades gibi genç sporcular yer almakla birlikte gençlerin katılımını geciktirme konusunda etkiledikleri ve çoğunlukla yarışmaya katılan kişilerin daha önce yarış tecrübesi olan, festivallere katılmış ve yaş itibarıyla daha ileri yaşta soylular olması seçkinler arasında seçimleri etkileyen bir etken olarak

düşünülmüştür. Bu durumun aynı zamanda genç sporcuların muhalif tutumlarına sebep olabileceği öngörülmüştür. Bu durum katılımcıların başarı şansını etkilese de hiçbir yarışma açıkça soylulara ayrılmış yarışmalar değildir. Aynı zamanda binicilik sporlarının, soyluların kendilerini toplumun diğer kesiminden ayırma ve sosyal statülerinin güçlendirmenin bir yolu olarak görüldüğü ileri sürülmüştür (Golden, 1997, ss. 331-337).

Dört atlı araba yarışları (quadriga) (Isoc., *On the Team of Horses*. 16.1) olimpiyatlarda karşılaşmaların en ilgi çeken, heyecan verici, en görkemli ve en muhteşem kısmı olmuştur (Gardiner, 1930, ss. 225-226; Mann & Scharff, 2020, s. 164). Sophocles'in *Electra* isimli eserinde Delphi ödülleri için yapılan yarışma aktarılırken, toplum üzerinde yarattığı etki, yarışmanın ortaya koyduğu coşku ve heyecan çok güzel anlatılmıştır; "...bronz borunun sesiyle tüm parkur takırdayan arabaların gürültüsüyle doluyordu. Rakiplerinin homurdanan atlarını geçebilmek için yarışmacılar, üvenderelerini savuruyorlardı..." (Soph., *El*. 710-720).

Homeros'un *Ilyada* adlı eserinde, Antik Yunan'da sporun günlük ve resmi birçok alana nüfuz etmiş bir anlayışa sahip olduğu açık bir şekilde anlatılmıştır. Eserde Patroklos'un cenaze töreninde yapılan atlı araba yarışları şu şekilde aktarılmıştır; "...sevgili dostlarım, arabalarınızdan çözmeyin tek turnaklı atlarınızı, atlarımız arabalarımızla yaklaşalım Patroklos'a, ölümlere saygı gerek, ağlayalım ölüsüne. Ağlayalım doya doya, çözelim sonra atlarımızı, hep birden akşam yemeğini yiyelim burada...üç kez sürdüler güzel yeşil atlarını ölümlerinin çevresinde ağlaya hıçkırma, ..." (Hom., *Il*. XXIII. 10-15). *Ilyada*'da araba sürücülerinde arasında Eumelus (Admetos'un oğlu), Diomedes (Tydeusoğlu), Meriones, Menelaos, Antilokhos'un (Nestor'un oğlu) isimleri aktarılmıştır (Hom., *Il*. XXIII. 290-295). Yine yarışmaların kura usulü yapıldığı Sophocles'in tregedyasında yer almaktadır (Soph., *El*. 710-715). *Ilyada*'da Nestor'un oğlu Antilokhos yarışta birinci, Eumelos ikinci, Atreusoğlu Menelaos ve Meriones ve son olarak Diomedes'in çıktığı bildirilmiştir. Yarışma için sıraya girdikleri ve Akhilleus'un onlara hedefi gösterdiği anlatılmıştır. Ayrıca yarış gözetlemesi için Phoiniks görevlendirilmiştir (Hom., *Il*. XXIII. 350-360). Sonsuz zafer arzusu, Antik Yunan at ve araba yarışlarındaki sporcular için önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur (Mann & Scharff, 2020, s. 169-175). Birinci gelen yarışçı kulplu üç ayak ve bir kadın almıştır. İkinci altı yaşında bir kısrak, üçüncü kullanılmamış güzel bir kazan, dördüncü gelen Meriones ise, iki ölçek altın ve beşinci iki kulplu çanak ödülü almıştır. Yarışmanın sonuncu gelenine dahi Akhilleus'un ödül verdiği yer almaktadır (Hom., *Il*. XXIII. 350-590). Ancak elde edilen zafer, aristokratik doğası gereği alt sınıflarla (araba sürücüsü ya da jokey) paylaştırılmamıştır. Bu özelliği bakımından atlı araba yarışları atletik yarışlara benzetilmiştir. Ancak Golden, soyluların atletik yarışmalardan daha çok atlı araba yarışlarını tercih ettiklerini ileri sürmüştür. (Paik, 2010, s. 564). "...Sınır aşacak olursan yarışta, hiçkimse yetişip geçemez seni, tanrısal Arion'u bile sürseler ardından, Adrestos'un hızlı atıydı Arion, tanrı soyundan doğmuştu o, geçemez seni Laomedon'un atları bile, buralarda en yararlı atlar diye yetişen..." (Hom., *Il*. XXIII. 345).

Yunan anakarası at yetiştiriciliği için uygun bir bölge olmamakla birlikte Homeros'un *Ilyada*'sında atların Tesalya ovası, Attica, Argos ve Elis'te yetiştirilmiş atlar olduğu bildirilmiştir (Gardiner, 1930, s. 21). Ayrıca Isocrates'in *On the team of horses* isimli eserinde Argoslulardan gelen dörtlü yarış atlarından söz edilmiştir (Isoc., XVI. 1).

Aristophanes, MÖ 421'de bir yarış atı için ödenen fiyatın (1200 drahmi) yaklaşık ortalama yıllık ücretin üç katı civarlarında olmasını eleştirmiştir (Swaddling, 1999, s. 89). Plutarch ise, Cynisca'nın Olimpiyat Oyunları'nda araba yarışında araba kullanmasını savurganca bir harcama olduğunu göstermek istemiştir (Plutarch., *Agesilaus*. XX. 1). Ancak yarışlarda elde edilecek başarı, hem Atina hükümeti hem de kazanan şahıs için zafer ve prestij olarak algılanmaktadır (Swaddling, 1999, 81). Yarışmada zafer kazanan kişinin ülke çapında ve Yunan dünyası genelinde tanınması o kişinin ününü ve şanını artıran bir olay olduğu için bu yarışmalara daha fazla değer verilmiş olduğu düşünülmüştür. Plutarch bazı kişilerin atlı araba yarışlarında gösterdikleri başarı ile statülerinin

yükseldiğini ifade etmiştir (Plutarch., *Agésilas*. XX. 1). Arabacıların nadiren atların ve arabaların sahibi olduklarını, son derece tehlike içeren bu yarışlarda zafer durumunda sahibi, galipler listesine kaydedilip ismi anons edilirken jokey arabacının, zafer kurdelesini ile hoşnut edildiğini söylemiştir. İstisnai durumlarda ise sahibi ile birlikte zafer anıtında temsil edildikleri bildirilmiştir (Swaddling, 1999, s. 87).

Bacchylides, MÖ 476 Olympia, MÖ 470 Delphi ve MÖ 468 Olympia’da düzenlenen atlı araba yarışlarında Syracuse’lı komutan Hieron’u onurlandırmak için şiirlerinde ona övgü olarak *III*, *IV*. ve *V*. *epinikionlar*¹ yazmıştır (Bacchylides, *Description of Greece*. I. 3; I. 4; I. 5). Bir mitos ozanı olan Pindaros, Hieron’u Pythian’da MÖ 470 ve MÖ 468 yılları yarışında “...*Hieron’un güzel savaş arabasıyla zafer kazandığı, Ortygia’yi çelenklerle taçlandığı, dünyayı sarsan dört atlı yarışın galibi oldu...*” şeklinde ifadelerle tanrıların yardımı ile gösterdiği başarısına *epinikion* yazmıştır (Pindar, *Pythian*. II). Pindaros yine, Hieron’u MÖ 476 Olympia’daki yarışta tek atı ile katıldığı yarışın başarısını överken, Thebes’li Herodotus’un MÖ 458 Isthmian’da dört atlı araba yarışında gösterdiği başarıyı yazmıştır (Pindar, *Olympian*. I, II, II; *Isthmean*. I). Şiirler toplumda önemli siyasi çıkarımlar elde edilmesine olanak sağlayan unsurlardan biridir (Mann & Scharff, 2020, s.163). Ozanlar tarafından bu şekilde birinci gelen yarışmacının ve atlarının övülmesi, kazanılan başarı dolayısıyla tanrılara teşekkür edilmesi gibi bölümlere yer verilen şiirler yazılması, atlı araba yarışlarında kazanılan zaferin toplum nazarındaki önemini ortaya koymaktadır. Nitekim Yunan Uygarlığı’nda demokratik kurumların gelişiminde bu sporların önemli olduğu düşünülmüştür (Paik, 2020, ss. 563-565).

Yarışlarda kazanılan ödüller oldukça değerlidir (Gardiner, 1930, s. 39). Zeytinyağı dolu ampforalar, tripodlar, bronz kalkanlar, canlı hayvanlar ve nakit ödüller verilmiştir. Ayrıca ödüllerde hiyerarşiye dikkat edilmiştir. Dört atlı araba yarışının galibi 140 ampfora alırken, dört taylı araba yarışının galibi 40 ampfora almıştır. (Bir amphora yaklaşık 12 drahmi değerinde olduğu düşünüldüğünde ödüller oldukça önemlidir) (Gardiner, 1930, s. 39). Yunan atlı araba yarışlarında değerli ödüllerin yanı sıra zeytin tacı ve kutsal ağaçlardan taçlar sembolik ödüller olarak verilmiştir. Bazen mermerin kullanıldığı anıtlar dikilmiştir. Agonistik galip anıtlarını dikme geleneği yaklaşık MÖ 6. yy’larda ortaya çıkmıştır. Bu anıtlar, muzaffer sporcular ya da at sahipleri tarafından sportif bir başarı vesilesiyle zafer yerine veya galibin memleketine dikilen heykel adaklardır. Adakların Yunan kutsal mekanlarına dikilmesi için ilgili kült merkezlerinden izinler alınmıştır (Mann & Scharff, 2020, s. 167-169).

At yarışları geleneksel olarak hipodrom adı verilen arenada yapılmıştır. Arenalar sadece at yarışları için değil, düzenlenen çeşitli programlar için de kullanılmıştır (Bell, 2020, s. 184-187). Ancak antik Yunan hipodromlarının izleri günümüze değin korunamamıştır. Arkadia’daki Lykaion Dağı’ndaki kutsal alan ender kalıntılar arasındadır. Konstantinopolis, Selanik ve diğer yerlerdeki Roma anıtsal mimarisi olan arenaların aksine Yunan hipodromları çok basit şekilde inşa edilmiştir. Düz bir arazi seçilip arazideki tüm bitkiler temizlenmiş ve etrafı çitlerle örülerek dönüş direkleri dikilmiştir. Seyirciler iplerin arkasında ayakta ya da yerlere oturarak yarışmayı izlemişlerdir. Bunun yanı sıra Olympia’da inşa edilmiş olan yapı muhteşemdir. Pausanias’ın aktarımına göre yarışlar; başlangıç yeri gemi pruvası şeklindedir. En uçta bir çubuk üzerinde bronz yunus ve pruvanın ortasında sunak üzerinde kanatlarını açmış bronz bir kartal bulundurulmuştur. Yarış atları ve arabaların önüne ip bir bariyer gerilmiştir. Yarışa start verildiğinde kartalın yukarı uçuşu ve yunusun yere düşmesiyle yarış başlatılmıştır (Mann & Scharff, 2020, s. 168). Arabacının elinde bazen ucunda metal olan uzun bir çubukla birlikte kırbaç bulunmaktadır. Yine atlar dizginler vasıtasıyla kontrol edilmiştir. İki atlı arabalar dört atlı arabaları anımsatsa da Atinalılar, sürücü için

¹ Epinicion; Antik Yunan ozanlarının spor karşılaşmaları neticesinde birinci gelenlerin onuruna yazdıkları övgü niteliğindeki şiirlerdir. Bu şiirler zafer kazananların şehre girişlerinde koro halinde söylenirdi (Bacchylides., *Epinicians*. III. 25)

ayrılan kısmın arka ve yanlarını açık oturma yeri olarak kullanmışlardır. Arabalar genellikle ahşaptan, hasırdan ya da deriden yapılmıştır bazen de gümüş veya bronz kakmalı dekore edilmişlerdir (Swaddling, 1999, s. 85). Pausanias, MS 2. yy'a tarihlenen *Description of Greece* adlı eserinde Attika bölgesinden sanat eserleri ve anıtlardan bahsederken Boeotians ve Chalcidians'ta bronzdan yapılmış atlı arabalardan söz etmiştir (Pausanias, *Description of Greece*. I. 28). Pausanias yine, Olympia araba yarışları esnasında atlar dönüş direğine ulaşmadan hemen önce *taraxiposta* (sunakta) birçok felaketin yaşandığından söz etmiştir. Bu durum, araba yarışlarının güneşin doğuşuyla başlaması sebebiyle sunağın konumundan kaynaklı yaşandığı şeklinde yorumlanmışsa da (Swaddling, 1999, s. 85) mesafelerin uzun ve yorucu olması, virajların keskin olması bu kazaların sebebi olarak düşünülmüştür. Çoğu yarışmada yarış başına bir kaza olmuştur (İmamoğlu, 2018, s. 180).

Nestor'un *İliyada* yarışları öncesinde oğluna verdiği öğütte, dönüş esnasındaki manevra üzerine geleneksel beyaz kıyafeti ile Orestes anlatılmıştır. Yarışmalarda parkurun en tehlikeli yeri dönüşlerdir. Yedi tur halinde gerçekleştirilen yarışmalarda, dönüş direğinin yakınına gelindiğinde atların ve arabanın kontrolü oldukça önemli bir ayrıntı olarak aktarılmıştır. Çünkü yapılacak en ufak bir hatada arabaların çarpışması çok kötü kazalara sebep olabilmektedir (Soph., *El*. 725-730). Nestor, atlı araba yarışlarında oğluna tavsiyesinde dönüşte önde olmanın çok önemli olduğunu vurgulamıştır (Swaddling, 1999, ss. 83-84). Oğlu Antilokhos'a yarışma için taktikler verirken yarışta kafasını kullanması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir; “*gemici dümeni kafasıyla kullanır, oduncuyu oduncu yapan kafasıdır*”. Atlı araba yarışlarında kimi sınırı uzaktan döner ama kimi atları o kadar iyi olmasa bile sınırı gözünden kaçırmaz ve dibinden dönüş yapar ve atlarını kayışlarından o esnada sıkı tutar ve öndekini takip eder. Ayrıca sınırın çok yakınına geldiğinde arabanın hafifçe sola eğil ve sağdaki atına bağır onun daha hızlanmasını sağla, şeklinde öğüt vermiştir. Soldaki at sınırın yakınından geçerken arabanın dingili sınırı sıyrır gibi olsun fakat değmesin demiştir (Hom., *Il*. XXIII. 300-340). Bu sebeple en güçlü ve hızlı olan at, dönüş noktasında arabanın manevrasını hızlandırmak için sağ başa yerleştirilmiştir (İmamoğlu, 2018, s. 180).

Yarışmalarda kurallara ne derece sadık kalınması gerektiği çok iyi gözlenmiş olmalıdır. Atlı araba yarışlarının belli kuralları olduğunu gösteren Aydın-Afrodiasis hipodromundan Grekçe bir yazıtta; “...eğer at ya da sahibi bir yarışta birinci gelirse, diğer yarışmalara katılamaz...” denilmektedir. Dolayısıyla bu kural yarışmaya katılan diğer yarışmacıların şansını yükseltmiş olacaktır (Perold&Young, 2022, s. 18). Modern spor karşılaşmaları kurallarına uzak olmayan bu tür maddeler yarışma ve yarışmacılar için oldukça önemli olmalıdır.

Roma Uygarlığı'nda Atlı Araba Yarışları

Roma'da atlı araba yarışlarının kökeni hakkında net ve kesin bilgiler olmamakla birlikte, yarışmalarda Yunan Uygarlığı'ndan ziyade Etrüsk etkileri çoğunlukla kabul edilmiştir (Rawson, 1981, s. 16; Bell, 2020, s. 187). Roma'da sporlar spontane ve gayri resmi düzenlenmiştir (Gardiner, 1930, ss. 27, 227). Organizasyon, kurgu ve finansman gibi özelliklerde Yunan izleri dikkati çekerken oyunlarda elde edilen zaferler başlarda heykellerle taçlandırılmış olup yaklaşık MÖ 4. yy'ın ortalarından itibaren bu uygulamalardan vazgeçilmiş ve Roma İmparatorluk yıllarında yarışmalarda abartılı ödüller verilmeye başlanılmıştır (Rawson, 1981, s. 16).

Antik Yunan toplumundan farklı olarak, Homeros'un eserinde yarışmaya katılan seyisler soylu kişiler iken (Gardiner, 1930, ss. 27, 227), Roma at yarışlarında araba kullanan kişiler, toplumda düşük sosyal statüye sahip çoğunlukla da kölelerden oluşmaktadır. Ancak küçük yaşta ve köle olan araba sürücüsünün özgürlüğüne kavuşması ya da hayranı olan izleyiciler karşısında sirkte hayatını kaybetmesi sonucu kahramanlaşması söz konusudur. Yine Roma'dan farklı olarak Yunan dünyasında atlar ve sporcuların zaferi, kişisel prestij olarak kabul edilmiştir (Bell, 2020, ss. 28, 192-195). Roma'da yarışlar öncelikle seyircinin zevkine odaklı olarak düzenlenmiştir. (Perold&Young, 2022, s. 16). Şekil ve biçim olarak ise Yunan toplumunda arabacılar uzun beyaz tunikler giyerken,

Roma'da tunikler kısa ve renklidir. Ayrıca Romalı sürücüler koruyucu başlık takmışlar, arabacıların bacaklarının etrafına bantlar sarmışlardır. (Rawson, 1981, s. 6).

Etrüsklerin inancına göre insanlar dünyada hoşlandıkları zevk aldıkları şeylerin öldükten sonra da devam etmesini istemişler ve bu zevkler arasında oyunlar ve oyunların başında da atlı araba yarışları yer almıştır (Gardiner, 1930, ss. 119-120). Nitekim cenaze oyunları (MÖ 6. ve 5. yy'lara ait) Etrüskler tarafından zenginlik ve güçlerini gösterme fırsatı olarak görüldüğü için spor karşılaşmaları soylularla ilişkilendirilmiştir (Thuillier, 2004, s. 2). İlk atlı araba yarışları ve Circus Maximus gösterilerinin Roma'ya Etruria'da ilk Etrüsk soyundan olan *Tarquinius Priscus* tarafından getirilmiş olduğu düşünülmüştür (Livy., I. 34-35; Gardiner, 1930, s. 119; Rawson, 1981, s. 1). Törenlerin ihtişamını ve ölen kişinin sosyal statüsünü yansıtmaya amacıyla mezar duvarlarına yapılan sporcu resimlerinin incelenmesiyle Etrüsk toplumunun spor pratiği analiz edilmeye çalışılmıştır (Thuillier, 2004, s. 4-5). Etrüskler, mezar resimlerinden vazo resimlerine, terakotalardan bronz eserlere kadar kendi spor kültürlerine sahip olduklarını yansıtan arkeolojik veriler bırakmışlardır. Bu sahneler Etrüsklerin güreş, boks, koşma at yarışı gibi birçok spor dalına katıldığına kanıt niteliğindedir. Arabalar kontrol edilmesi güç bir grup at tarafından çekilmekteydi ve pistte sert dönüşler yapmaları gerekmiştir. Arabanın yarış esnasında kaza yapması durumunda sürücünün tekerleklerin altında sürüklenmesi ya da atlar tarafından ezilmesi ihtimaline sık rastlanılmıştır. Yarışmalar oldukça şiddetli yaralanma ve ölüm olayları ile sonuçlanabilmektedir (İmamoğlu & İmamoğlu, 2018, ss. 728-730). Yarışmalar, eğlenceler ve ziyafetler toplumun ölüm sonrasında kendini yenilemesine, psikolojik olarak toparlanmasına ve geleceği için yeniden güç kazanmasına yardımcı olmuştur. Nitekim mezar duvarlarına aktardıkları görsellerde erkek ve kadınlardan oluşan çok sayıda ve çeşitli sınıftan halkın oluşturduğu seyircilerin eğlendikleri resmedilmiştir (Thuillier, 2004, ss. 3-7). Etrüsk mezarlarındaki taşlar, oyunlarda bir tür taç kazanmanın zengin ve aristokrat vatandaşlar için oldukça önem taşıdığını yansıtmaktadır (Rawson, 1981, s. 4). Roma'da bu konuda Yaşlı Pliny; Oniki Levha Kanunu'nda "...eger bir kişi atları ve köleleri vasıtasıyla bir çelenk kazanmışsa, yiğitliğinin ödülü olarak ona aynısı verilsin, kendisi ve ailesi mezara konurken o tacı giyme hakkı kazanmıştır..." maddesinden söz etmiştir. Nitekim Yaşlı Pliny altın ve gümüş yapraklı çelengi veren ilk kişinin MÖ 2. yy'da Crassus Dives olduğunu aktarmıştır (Plin., XXI. 4-6). Ödüller Cumhuriyetin sonlarına doğru ise büyütülmüştür. Elde edilen servetin bir kısmı arabacıdan ziyade atın sahibine verilmiştir. Ancak MÖ 2. yy'da arabacı olan Diocles'in yazıtında önemli meblağlar aldığı bildirilmiştir (Rawson, 1981, ss. 11-12). Araba sürücülerinin alenen para için yarışmaları zaman zaman eleştirilse de, Flavius Scopus'un bir yarıştan on beş çanta altın gibi astronomik meblağlar kazandığı bilinmektedir. Bu kişilerin toplumda alışmış olmadıkları bir statüleri vardır. Çünkü seçkinler tarafından hor görülen alçakgönüllü bir meslekleri varken cesaretleri, becerileri ve zaferleri ile olağanüstü başarılar sergileyebilmişler ve ünlü olabilmişlerdir. Nitekim Flavius Scopus'un mermerden mezar taşı örneğinde bazen büstleri yapılmış adlarına anıtlar dikilmiştir (Bell, 2020, ss. 195-196).

Roma Dönemi hristiyanlığın yükselişi ile pagan uygulama olarak görülen Antik Yunan spor ve olimpiyatları son bulurken, atlı araba yarışları ilginç bir şekilde Hristiyan Bizans İmparatorluğu tarafından da yüzyıllarca devam ettirilmiştir. Bizans Dönemi'nde olimpiyat oyunları ve gladyatör dövüşleri son bulurken atlı araba yarışları gibi seyirciye yönelik sporlarının önem kazanması dikkat çekicidir. Atlı araba yarışlarının sosyal ve politik yönü üzerine yapılan çalışmalarda, yarışların siyaset ve dini yönünden ziyade antik spor taraftarlarının şiddetin bir parçası olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Aynı zamanda bu tür sporlar, sosyal önemi kabul edilmekle birlikte halka açık seyircili spor ve eğlencelerin insanları toplu harekete geçirebileceği endişesini barındıran bir etkinlik olarak düşünülmüştür. Yarışmalar Hellenistik Dönem'de yaşadığı gerilemenin ardından Roma İmparatorluğu'nun karakteri gösterilere yansımalarıyla ihtişam kazanmıştır (Kyle, 1983, ss. 9, 30-33). Bu süreçte zafer ile imparatorluk arasında bir bağlantının söz konusu olabileceği düşünülmüştür (Dunbabin, 1982, ss. 65, 70, 86).

Antik Yunan toplumuna göre Romalılar atlı araba yarışlarına daha çok önem vermişlerdir. Roma dünyasındaki tüm gösteri biçimleri arasında en popüler, en eski ve uzun ömürlü olanı atlı araba yarışları olmuştur. Roma'da ilk yarışlar Vallis Murcia'da Romulus tarafından dini ritüel olarak gerçekleştirilmiştir. Bu yarışlar, Roma gelenekleri ve ritüelleri ile daima bağlantılı olmuştur. Bir gündeki yarış sayısı, zamana, yere ve oyun sponsorunun sağlayacağı imkanlar gibi bir dizi faktöre göre değişmiştir. 4. yy'ın ortasına ait bir yazıtta, bir takvim yılında 66 oyun günü ve bir oyun gününde yaklaşık 24 at arabalı yarış yapıldığı kaydedilmiştir (Bell, 2020, ss. 3, 184-191). Roma kültüründe arabacı, bir zafer imgesi ve mutluluk sembolü olarak algılanmıştır. Antik Roma'da İmparatorluk ile güneş kültü bağlamında zafer ve güneş arasındaki ilişki Circus Maximus'a yansıtılmıştır. Diğer sanat dallarında olduğu gibi zafer imgesinin mozaiklere yansması yaklaşık 3. yy'ın ortalarına tarihlenen *Museo Arqueológico Nacional in Madrid*'teki bir mozaik örneğinde yer almaktadır (Dunbabin, 1982, ss. 65, 70, 86). Güney İtalya kentlerinde basılan paralar üzerinde de zafer ile taçlandırılmış dört atlı araba figürlerini görmek mümkündür (Benson, 1897-1924, ss. 97-98; Ramage, 1966-1967, s. 36).

Romalılar tanrılarını onurlandırmak için düzenledikleri halka açık oyunları daha sonra seçkinler için düzenlenen cenaze oyunlarında sergilemişlerdir (Gardiner, 1930, ss. 118-119). Atlı araba yarışları hükümdarlık için ritüel bir karşılaşma olarak kabul edilmektedir (Gardiner, 1930, s. 20). Yarışmada arabacının atıyla dönüm noktasını dönememesi durumu devletin var oluşuyla ilişkilendirilmiştir (Amm. *Rerum Gestarum*, XXVIII. 4. 29; XXVIII. 4. 30; XXVIII. 4. 31). Roma İmparatorlarından Caligula, atlı yarışlara öyle gönülden bağlıdır ki, yeşiller takımın fanatigi olduğu, akşam yemeklerini at ahırlarında yediği, zamanının çoğunu atlarla geçirdiği anlatılmıştır. Ayrıca araba sürücüsü Euthycus'a armağan olarak iki milyon *sestertius* verdiği, yarıştan bir gün önce atı *Incitatus* için ahırın yakınında ses çıkartılmaması ve ahırının konforu için gerekli olan her şeyin yapılmasını istediği bildirilmiştir (Suet., *Caligula*. LV). Nero ise, çocukluğundan itibaren atlara olan özel tutkusuyla bilinmiştir. Yeşiller takımının taraftarı olduğu, imparatorluğu süresince fildişinden arabalarıyla yarış oyunları oynadığı, başlarda gizli gizli takip ettiği yarışları sonraları açıktan açığa izlediği ve kısa bir süre sonra da kendisinin araba kullanarak Circus Maximus'ta yarışlara katıldığı aktarılmıştır. Yine Nero'un dedesi Domitius'un, araba yarışlarında ünlü bir kişi olduğu bilinmektedir (Suet., *Nero*. VI. 4; VI. 12; XXII). Augustus, Circus Maximus'a yabani hayvan dövüşlerini, araba yarışlarını, atletleri gösterilere çıkarmıştır. Genellikle Circus Maximus'taki gösterileri ilgiyle ve zevkle arkadaşları ya da ailesiyle bir arada izlemiştir. Bu şekilde kimi zaman en soylu ailelerin çocukları tarafından, bu parlak soyun erdeminin tanınması için eski ve onurlu bir gelenek olarak kabul edilmiştir. Ayrıca imparator bu gösterilerde karışık oturma düzenine son vererek senato kararıyla ilk sırayı senatörler için ayırtmıştır (Suet., *Augustus*. XLIII. XLIV). Roma toplumunun tüm umutlarının doruk noktası Circus Maximus'tur. Antik Çağ'ın en büyük circusu (daire) Roma'da Aventinus ve Palatinus Tepeleri arasındaki vadide inşa edilmiştir.

Araba yarış günleri, şafak vakti güneş doğmadan Roma toplumu gösteri yerine akın etmiş ve yarışın sonucu hakkında yapılan tartışmalar sebebiyle uykusuz geceler geçirmişlerdir (Amm., *Rerum Gestarum*. XXVIII. 4. 29; XXVIII. 4. 30; XXVIII. 4. 31). Yarışların en gelişmiş dönemi İmparator Trajan zamanı olmuştur. Alan yaklaşık 580m uzunluğunda, 140m genişliğinde olup 150.000 seyirci kapasitelidir (Bell, 2020, s. 184). Hipodrom kalıntıları pek olmadığı için mesafeler kesin bilinmese de İstanbul'daki hipodrom bir belgeye göre yaklaşık 600 yard (1 yard yaklaşık 91.44cm olarak 1m'den kısa ölçü birimidir) uzunluğundadır (Gardiner, 1930, ss. 225-226). Circus Maximus, Colosseum'dan dört beş kat daha fazla seyirci ağırlama kapasitesine sahiptir. Aynı zamanda Roma'nın kentsel gelişiminde de önemli rolü olmuştur (Kyle, 1983, s. 26). Hipodrom'da parkurun ortasında bir duvarda atlı araba yarışlarının kaç tur kaldığını seyircilere gösteren yumurta şeklinde işaretler bulunmuştur (Varro, *De Re Rustica*. I. II. 13). Ayrıca araba yarışlarında, tanrısal olarak kabul edilen atlardan bahsedilmiştir. Bunların hızlı ve özel yetiştirilen atlar oldukları anlatılmıştır. Roma İmparatorluğu'nda at yetiştiriciliği oldukça yaygın olmakla birlikte yarışlar için atların İspanya, Kuzey Afrika ve Anadolu gibi yerlerden getirildiği bilinmektedir (Bell, 2020, s. 28).

MÖ 2. yy'ın ortalarında magistratlar (preator ya da aediles) tarafından finanse edilen atlı araba yarışları MÖ 179'da senato tarafından kontrol edilmeye başlanılmıştır (Rawson, 1981, s. 9). Atlı araba yarışlarının maliyeti atletizm gibi sporlara nazaran daha maliyetli olduğu anlaşılmaktadır (Gardiner, 1930, s. 69). Ve bu maliyetler Cumhuriyet Dönemi'nden (MÖ 5. yy) itibaren zengin aristokratlar tarafından karşılanmıştır (Rawson, 1981, s. 6). Soylular için at yarışı takımlarını desteklemek onlara bir nevi politik güç ve etki kazandırmaktadır. Bu takımlar belirli bir renge sahip olan taraftar gruplarını maviler, yeşiller, kırmızılar ve beyazlar adı ile oluşturmuşlardır. İmparatorluğun favorisi olarak en büyük taraftar desteği yeşiller ve mavilerin olmuştur (Bell, 2020, ss. 11, 191). Cumhuriyet Dönemi'ne kadar dört renk henüz işlerlik kazanmamıştır (Rawson, 1981, s. 8). Renklerin takımları birbirinden ayırmak ve seyircilerin circusta yarışı daha kolay takip etmelerine yardımcı olmak gibi bir etkileri olsa da (Dunbabin, 1982, s. 84) renklerin başka bir amacının olup olmadığı bilinmemektedir. Zamanla bu renklere veya arabacılara olan sadakat pekişmiştir (Rawson, 1981, s. 8). Kulüpler, yarış atlarını temin etmek, sporcuları eğitmek, hayvanlar ve personel için gerekli ekipmanları sağlamakla görevli kurumlardır. Her grubun çalışanlarını denetleyen grup yöneticisi bulunmaktadır. Çalışan personeller arasında ahırları yöneten *sutor*, oyun başlangıç kapısını açan *tentor*, atları başlangıç kapısında tutan *morator* ve serinlemesi için atların üzerlerine su atan *sparsor*, atlara ve sporculara sağlık yardımı sunan *medicus*, *conditor* gibi görevliler bulunmaktadır (Bell, 2020, ss. 11, 191, 192).

Roma'da atlı araba yarışları toplumun bir nevi tümünü kapsayan eğlence araçlarından biri olmuştur ve spor seyircileri arasında kadın figürlere rastlanılmıştır. Yarışlar oldukça sık yapılmış, aksiyon ve sosyal etkileşim bakımından gladyatör dövüşlerinden daha popüler olmuştur (Kyle, 1983, s. 26). Bu yarışlar Roma toplumunun siyasi ve sosyal yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Yüzbinlerce seyirciyi arenaya çeken bu oyunlar sayesinde seyirciler kendi sıradan hayatlarından farklı bir ortama girmişlerdir. Bunun yanı sıra kazanma ve kaybetme gibi içsel duygularını yaşamışlar, rekabet duygularını bu etkinlikler vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir (Rawson, 1981, s. 2; Bell, 2020, s. 28).

Sonuç

Atın evcilleştirilmesine (yaklaşık MÖ 5. bin yıllara) uzanan tarihi süreçte Yunan Roma Uygarlığı ulaşım ve savaş başta olmak üzere, tarımda ve diğer birçok alanda atla insan ilişkisine tanıklık etmiştir. Toplumun eğlence araçlarından biri olarak karşımıza çıkan atlı araba yarışları, aynı zamanda Yunan Roma toplumunun spor etiği ve disiplinine verdiği önemi yansıtmaları bakımından oldukça önemli olmuştur.

Yarışlar hipodrom adı verilen yapılarda düzenlenmiş, karşılaşmaların zamanla artan toplumsal önemiyle birlikte Roma Dönemi'nde Konstantinopolis, Selanik gibi muhteşem arenalar inşa edilmiştir. Yarışlar neticesinde elde edilen ödüller başta zeytin tacı ve kutsal ağaçlardan taçlar olurken zamanla değerli ödüllerin verildiği yarışmalar düzenlenmiştir. Antik Yunan'da atlı sporlar aristokrat bir eğlence olarak kabul edilirken, Roma hakimiyetinin etkisiyle Olimpiyat Oyunlarında atlı araba yarışlarını kazanan kadın isimlerine rastlanılmış olması, kadın sporları tarihi için oldukça önemli olmuştur. Roma toplumunda atlı araba yarışları, sosyal üst sınıfın statüsünü temsil eden ve kazanan kişi için prestij olarak algılanan karşılaşmalar olmuştur. Dolayısıyla bu yarışlar Yunan ve Roma toplumunun sosyal yapısının kısmen de siyasal oluşumunun şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Kaynakça

- Aeschin. (Aeschines). (1919). *Against Timarchus*. (Ed: Charles Darwin Adams). Harvard University Press. Erişim Tarihi: 17.07.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.002%3Aspeech%3D1>
- Amm. (Ammianus Marcellinus). (1935-19409). *Rerum gestarum*. (Ed: John C. Rolfe, Ph. D., Litt. D.). Harvard University Press. Erişim Tarihi: 10.08.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:stoa,0023,001:16:10:8>
- Apollod. (Apollodorus). (1921). *Epitome*. (Ed: Sir James George Frazer). Harvard University Press. Erişim Tarihi: 06.06.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0021%3Atext%3DEpitome>
- Bacc. (1991). *Epinicians*. (Ed: Diane Arnson Svarlien). Erişim Tarihi: 14.06.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0064%3Abook%3DEp%3Apoem%3D9>
- Bell, D. J. (1989). *Horse race in ancient Greece from the classical period to the 1st century BC*, University of Edinburgh.
- Bell, S. W. (2020). Horse racing in imperial Rome: Athletic competition, equine performance, and urban spectacle. *The International Journal of the History of Sport*, 37(3-4), 183-232. <https://doi.org/10.1080/09523367.2020.1782385>
- Benson, F. S. (1897-1924). Ancient Greek coins: V. Syracuse, Sicily. *American Journal of Numismatics*, 35(4), 93-102. <https://www.jstor.org/stable/43587771>
- Dem. (1939). *Against Midias*. (Translated by A. T. Murray, Ph. D., LL. D. Cambridge). Harvard University Press. Erişim Tarihi: 29.08.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0074%3Aspeech%3D21>
- Dunbabin, M. D. (1982). The victorious charioteer on mosaics and related monuments. *American Journal of Archaeology*, 86 (1), 65-89. <https://doi.org/10.2307/504294>
- El-Shereef, D. (2020). Ancient Egyptian sports and fundamental principles of olympics, *World History Bulletin Sport in World History*, (Ed: H. Micheal Tarver). 36(2), 39-44. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35075.43045>
- Epic. (Epiktetus). (1890). *Enchiridion*. (Ed: George Long). Erişim Tarihi: 25.07.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0236%3Atext%3Denc>
- Erhat, A. (1972). *Mitoloji sözlüğü*. 12, Remzi Kitapevi.
- Eur. (Euripides). (1938). *Helen*. (Ed: E. P. Coleridge). Erişim Tarihi: 12.08.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Eur.%20Hel.%20381&lang=original>
- Feldman, M. H. ve Sauvage, C. (2010). Objects of prestige? Chariots in the late bronze age eastern mediterranean and near east. *Egypt and the Levant*, 20, 67-181.
- Gardiner, E. N. (1930). *Atletics of the ancient world*. Clarendon Press.

- Golden, M. (1997). Equestrian competition in ancient Greece: Difference, Dissent, Democracy. *Phoenix*, 51(3-4), 327-344. <https://doi.org/10.2307/1192541>
- Göğebakan, Y. (2017). Dörtlü atlı grup olarak “Quadriga” ile mahşerin dört atlısı'nın ilişkilendirilmesi ve sanatsal yansımaları. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 105-127. <https://doi.org/10.20488/sanattasarim.562960>
- Herod. (Herodotos). (1991). *Herodot tarihi*. (Çev: Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi Yayınları.
- Hom. (Homeros). (2018). *İlyada*, (Çev: Azra Erhat-A. Kadir) VIII. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hoffmeier, J. K. (1976). Observations on the evolving chariot wheel in the 18th dynasty. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 13, 43-45. <https://doi.org/10.2307/40001117>
- Isoc. (Isocrates). (1980). *On the team of horses*. (Ed: George Norlin). Harvard University Press. Erişim Tarihi: 29.07.2023, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Isoc.%2016.32&lang=original>
- İmamoğlu, M. (2018). Antik Yunanda atlı sporların ve biniciliğin görselleri etkileri ve yorumlamaları. *Full Texts Book of the 3rd International Eurasian Conference on sport education and society*, 176-185.
- İmamoğlu, M. & İmamoğlu, G. (2018). Etrüsklerde spor aktiviteleri. *Turkish Studies Social Sciences*, 13(26), 725-744. <https://doi.org/10.7827/TukishStudies.14331>
- Kyle, D. (1983). Directions in ancient sport history. *Journal of Sport History* 10(1), 7- 34. <https://www.jstor.org/stable/43609089>
- Livy. (Titus Livius). (1853). *The history of Roma*. The First Eight Books, (Translated by D. Spillan, A.M. M. D.). Erişim Tarihi: 10.08.2023, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi,0914,0013:15>
- Mann, C. & Scharff, S. (2020). Horse race and chariot races in ancient Greece: Struggling for Eternal Glory. *The International Journal of the History of Sport* 37(3-4), 163-182. <https://doi.org/10.1080/09523367.2020.1754199>
- Millicevic Bradac, M. (2003). Greek mythological horses and the world's boundary. *Opvscvla Archaeologica*, 27(1), 379-392.
- Paik, W. (2010). Leading to the politics of sports. *The review of politics*, 72(3), 563-566. <https://www.jstor.org/stable/20780349>
- Perold, H. ve Young, M. (2022). Horse racing as an ancient Greek and Roman leisure pastime. *International Leisure Review*, 11(1), 8-21. [https://doi.org/10.6298/ILR.202206_11\(1\).0001](https://doi.org/10.6298/ILR.202206_11(1).0001)
- Pind. (Pindar). (2001). *Pythian*. (Translated by Steven J. Willett). Erişim Tarihi: 11.08.2023, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0162%3abook%3dP>.
- (1990). *The Olympian*. (Ed: Diane Arnson Svarlien). Erişim Tarihi: 28.07.2023, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0162%3abook%3dO>.
- (1990). *Isthmian*. (Ed: Diane Arnson Svarlien). Erişim Tarihi: 19.07.2023,

- <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0162%3abook%3dI>.
- Plin. (Yaşlı Pliny/GAIUS PLINIUS SECUNDUS) (1855). *Naturalis historia*. (Ed: John Bostock, M. D., F.R.S., H.T. Riley, Esq., B. A.). Erişim Tarihi: 17.08.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plin.+Nat.+toc>
- Plut. (Plutarch). (1917). *Agesilaus*. Plutarch's lives. (Translation by. Bernadotte Perrin). MA. Harvard Univ. Erişim Tarihi: 18.10.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plut.%20Ages.%2030&lang=original>
- Ramage, A. (1966-1967). South Italian and Sicilian coins from the dewing collection. *Acquisitions (Fogg Art Museum)*, 36-42.
- Rawson, E. (1981). Chariot-racing in the Roman republic. *Papers of the British School at Rome*, 49, 1-16. <https://doi.org/10.1017/S0068246200008448>
- Reed, N. B. (1996). The equestrian standing race and its ancient antecedents. *Journal of Sport History*, 23 (2), 157-164. <https://www.jstor.org/stable/43609990>
- Sammerer, L. (2007). From Tatarlı to Munich: the Recovery of a Painted Wooden Tomb Chamber in Phrygia. *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia*, 129-156. <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.37693>
- Soph. (Sophocles). (1894). *Electra*. (Translated by Richard Jebb). Cambridge Press. Erişim Tarihi: 10.11.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0188>
- Spears, B. (1984). A Perspective of the history of women's sport in ancient Greece. *Journal of Sport History*, Summer, 11(2), 32-47.
- Suet. (Suetonius). *On iki Caesar'ın yaşamı*. (Çev: Gül Özaktürk-Ü. Fafo Telatar). Doğubatu Yayınları.
- Swaddling, J. (1999). *The ancient olympic games*, University of Texas Press.
- Thomas R. M. (2017). *Eski Yunan tarihöncesinden Hellenistik Çağ'a*, Say Yayınları.
- Tonybee, J. M. C. (1948). Beasts and their names in the Roman Empire. *Papers of the British School at Rome*, 16, 24-37. <https://doi.org/10.1017/S0068246200006012>
- Thuillier, J. P. (2004). Le sport dans la civilisation Étrusque: Entre Grèce et Rome. *Études Balkaniques*. Cahiers Pierre Belon 11, s. 13-32.
- Uçankuş, H. T. (1976). Afyon'un Tatarlı kasabasında bulunan Phryg tümülüsü kazısı. *VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim)*, Cilt I, TTK Yayınları, 305-334.
- Ünal, A. (2016). *Hittitlerde ve Eski Anadolu toplumlarında din, devlet, halk ve eğlence: Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Winand, J. (2016). The Chariots, the Hittites and the grammer, *Reneta Landgrafova ve Jana Mynarova* (Ed: Rich and Great). Charles University Press, 5-11.
- Xen. (Xenophon). (1914). *Cyropaedia*. (Ed: Walter Miller). Erişim Tarihi: 15.11.2023, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Xen.%20Cyrop.%201.2&lang=original>
- Varro. (Varro). (1912). *De re rustica*. *Varro on farming*, (Translated by Lloyd Storr- Best M. A. Lond), G. Bell and sons Ltd.
- Yılmaz, F. (2012). Arkaik dönem Etrüsk ve Anadolu mezar resimlerinin karşılaştırılması, *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*, (Ed: Işık Şahin). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, 231-240.